

שירה מול טוטליטריות - אלתרמן ו'שירי מכות מצרים' - עוזי שביט

פרק ארבעה עשר

התשתית הקלסית: ארבעת היסודות

נפתח במעגל האידיאי-מיתי.

המתבונן בדרך התיאור של שמונה המכות הראשונות עשוי להבחין כי מעבר לסדר הפורמלי המקראי מבצבץ סדר נוסף, הקשור בתפיסה הפילוסופית-מיתית בדבר ארבעת יסודות הקיום – אש, מים, עפר ואוויר, שראשיתה ביוון העתיקה, ועקבותיה ניכרים בספרות ובאמנות המערבית עד ימינו אלה.¹

את הקונצפציה כי העולם כולו – הדומם, הצומח והחי, ובכלל זה האדם – מורכב מארבעה יסודות: אש, מים, עפר ואוויר, בתוספת שני כוחות, אהבה ומריבה, המביאים אותם לידי אחדות (אהבה) או פירוק (מריבה), הציג לראשונה הפילוסוף היווני אמפדוקלס (Empedocles), מאקֶרְגֶס שבסציליה, שחי במאה החמישית לפנה"ס. את תפיסתו הציג אמפדוקלס בספרו 'פיסיקה', שלא נשתמר, אבל פרגמנטים ממנו שובצו בכתביהם של סופרים יוונים שונים המתייחסים לתורתו ומצטטים אותו.² החשוב ביותר בין מקורות אלו הוא פירושו של הפילוסוף הניאו-אפלטוני סימפליקיוס (Simplicius), מהמחצית הראשונה של המאה השישית, ל'פיסיקה' של אריסטו. מתוך מקור זה אציג כאן פיסיקה קצרה אחת, המביאה את גרעין תפיסתו של אמפדוקלס:

אני אספר סיפור כפול: בפעם אחת הם נעשו בהדרגה לאחד מתוך היותם רבים, ובפעם אחרת הם נחלקו בדרגה לרבים מתוך היותם אחד – אש ומים ועפר והגובה האינסופי של אוויר, ומריבה משחיתה בנפרד מהם, שקולה כנגדם בכל כיוון, ואהבה ביניהם, שווה להם באורך וברוחב. כחן אותה עם השכל, ואל תשב צופה מבולבל. היא מוכרת כטבועה בדמם של גופות בני האדם, והודות לה מחשבותיהם ידידותיות והם עובדים

¹ אחת הדוגמאות המובהקות לשימוש במיתוס ארבעת היסודות כבסיס ארגוני ואידיאי ליצירה היא ה-Four Quartets של ת"ס אליוט, מהיצירות המרכזיות בשירה המודרנית של המאה העשרים.

² ההוצאה השלמה ביותר של הפרגמנטים של אמפדוקלס, ביוונית ובאנגלית, בתוספת מבוא ופרשנות, היא של רייט (Empedocles 1995). הוצאה אחרת, נוחה לשימוש לקורא שאינו שולט ביוונית, היא של ברנס (J. Barnes), הכלולה בספר: *Early Greek Philosophy* (Barnes 1987). על אמפדוקלס ותפיסתו, בתמציתיות, ראו: גליקר 1982, 58-66; שקולניקוב 1981, 111-122.

יחד, בקראם לה בשם שמחה ובשם אפרודיטה. אף בן תמותה לא ראה אותה בסובבה

ביניהן (Empedocles 1995, 166-167)

אין ספק שאלתרמן הכיר את תורתו של אמפדוקלס, ולא רק בגלגולה העממי הנפוץ של ארבעת היסודות. הוכחה ברורה לכך ניתן למצוא בדבריו של האח השמיני ב'שיר עשרה אחים', בבית האחרון של השיר 'אשמורת שליטת':

וְזֶה סוּד הַחוּצָה לַפְּעָמִים אֶת חַיֵּינוּ כְּלִי דַעַת מִנֵּן,
כְּמוֹ טַעַם חֶמֶת נִצְחוֹן וְכְמוֹ פֶּחַד-פְּתָאִם-וְתָמִיד
וְכְמוֹ נִגְהָ אֲבַחַת הַשְּׂמֻחָה הַפּוֹלְחָה אֶת הַגּוֹף שֶׁהוּא מִים
וְהוּא רוּחַ נְאֻשׁ וְעָפָר

(אלתרמן תשל"א, א, 337)

לא זו בלבד שבבית מסכם זה מופיעים ארבעת היסודות של העולם ושל הגוף האנושי, אלא שבאותו הקשר מופיע גם הכוח המאחד בשני שמותיו העיקריים: הראשון – נוגה, שמו העברי של כוכב הלכת ונוס, השם הרומי של אפרודיטה, אלת האהבה; והשני – שמחה. בשמונת השירים הראשונים של 'שירי מכות מצרים' יש תיאור שיטתי של הרס תשתית החיים, או, במילים אחרות, אנו רואים כיצד ארבעת היסודות, שכל זמן שאהבה שורה ביניהם הם מאוחדים והחיים פורחים, משנים צורתם כשהמריבה שולטת בהם והחיים מתפוררים, כפי שניסח זאת אמפדוקלס בפרגמנט אחד: 'בכעס יש להם צורות שונות וכולם נפרדים זה מזה, אך באהבה הם מצטרפים יחד ומשתוקקים זה לזה' (Barnes 1987, 167). בכל צמד שירים ב'שירי מכות מצרים' אנו יכולים לראות כיצד יסוד אחד נהפך מחיובי לשלילי, מיסוד של חיים ליסוד של הרס. בשירי המכות הראשונות, 'דם' ו'צפרדע', נהפך האלמנט החיובי של המים באגמים, בבארות וביאור, לאלמנט שלילי. בשתי המכות הבאות, 'כינים' ו'ערוב', נהפך העפר ליסוד שלילי: גם הכינים וגם חולדת הבר מקורם באדמה. בשתי המכות שלאחריהן, 'דבר' ו'שחין', מובלט הקשר עם האש וגלגולה מחיוב לשלילה: אור הלפידים העקום, קופו של אור חמה, ועשן הגוויות הם מטונימיות של הדבר, ואילו השחין מקורו בפיח כבשן (שמות ט, 8-10) והוא גורם לעור לבעור כאש. הצמד הבא, 'ברד' ו'ארבה', מקורו באוויר, וכך גם יסוד זה עובר אותו גלגול עצמו, ממקור חיים לגורם של הרס ושממה. את הקשר האפשרי בין ארבעת היסודות לבין המכות ניתן למצוא, לכאורה, כבר בסיפור המקראי: בשתי השורות הראשונות נאמר למשה בפירוש לפגוע בכל מקורות המים (שמות ז, 19; שמות ח, 1); במכת הכינים נאמר לו להגיד לאהרן לפגוע במטהו בעפר הארץ (שמות ח, 12-13); השחין נקשר עם פיח כבשן (שמות ט, 8-9), דהיינו, עם אש; ובמכת הברד נאמר

למשה 'נטה ידך על השמים' (שמות ט, 22), כלומר, המכה קשורה באוויר. עם זאת לא ברור עד כמה תבנית זו מכוונת מלכתחילה וקשרה בקונצפציה שיטתית.

דומה שמובהק יותר הקשר בין חזון שבע המכות באפוקליפסה של יוחנן לבין התפיסה של ארבעת היסודות של אמפדוקלס, בבחינת הרס עולם החטא והשטן על מנת לאפשר בריאת שמים חדשים וארץ חדשה. בתיאור המכה הראשונה נאמר שם: 'וילך הראשון וישפוך את קערתו על הארץ והיה שחין רע' (חזון יוחנן טז, 2); בתיאורי המכה השנייה והשלישית נאמר: 'וישפוך השני את קערתו על הים והיה לדם' (שם, 3); וכן: 'וישפוך השלישי את קערתו בנהרות ובמעיינות המים והיה לדם' (שם, 4). בתיאור המכה הרביעית נאמר: 'וישפוך המלאך הרביעי את קערתו על השמש, ויתן לו לצרוב את בני אדם באש' (שם, 8); ובתיאור המכה השביעית נאמר: 'וישפוך המלאך השביעי את קערתו על האוויר [...] והיה קולות וברקים והיה רעש גדול' (שם, 17-18).

בשימוש בתשתית של ארבעת היסודות לגבי המכות הלך אפוא אלתרמן בעקבות מקורותיו, המקרא והברית החדשה (שמות וחזון יוחנן), אך עשה זאת תוך ניצול מלוא המסגרת הקונצפטואלית של אמפדוקלס כתשתית עומק אלגורית. סדרת המכות מתחילה, בפתיחת השיר 'דם', עם זריחת מרס, כוכב המלחמה: המריבה והמלחמה הם שמפוררים, בזה אחר זה, את היסודות הפיסיים והחברתיים של נא-אמון. סדרת המכות מסתיימת עם זריחת כוכב השחר, דהיינו, נוס-אפרודיטה, אלת האהבה, בראשית השיר 'איילת', זריחה המלכדת מחדש את ארבעת היסודות ומביאה להתחדשות החיים. כאמור, התהליך של הרס ארבעת יסודות הקיום האנושי של נא-אמון נשלם במכת הארבה. לא נותר עוד דבר:

בְּלִילָה הַשְּׁמַיִי מָאָז לֵילוֹ שֶׁל דָּם
יִסִּיק מִמֶּנָּךְ אַרְבֶּה אֶת צֶלֶם הָאָדָם.

הבית הראשון בחלק הדיאלוגי – זה של הבן – מבטא את המצב החדש, שבו הכלי המרכזי שבאמצעותו הגיב הבן אסתטית ואמוציונאלית, ההתבוננות הוויזואלית, שוב אינו יעיל:

אָבִי, אָבִי אֵיךָ עִיר מְטָר נֶעֶץ?
מִתוֹךְ בְּרֶד וְדָם צֶלְמָה אֵלַי נִצָּנֵן.
מִתוֹךְ בְּרֶד וְדָם הַבִּיטוּ בִּי פְּנֵי אָם...
וַיַּעֲבֹר אַרְבֶּה עִם רוּחַ נִימְחָם.

מול המציאות של ריקות מוחלטת שלאחר שרפה טוטלית, שכאין לבן דבר להיאחז בו, נהפכו לפתע המכות הקודמות לאובייקטים של נוסטלגיה – במיוחד שתי המכות ה'יפות' ביותר, הציוריות ביותר: ברד ודם, שבהן הציורוף של 'יופי וחרובן' היה השלם ביותר, הקסום ביותר. כבר החזרה הכפולה על המילה 'אבי' בשורה הראשונה של הבית מחזריה אותנו לשיר 'ברד'; ואז באה החזרה הכפולה, האובסיבית, על הציורוף 'מתוך ברד ודם' בשתי השורות הבאות, ונותנת לה תוקף כפול ומכופל, כששתי המכות מקבלות, באירוניה שהבן עיוור לה, כמובן, משמעות חיובית בבחינת 'הימים הטובים' שהיו ואינם עוד.